

АВТОБІОГРАФІЯ

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.91.8>

С. Л. КАТАЄВ

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології та соціальної роботи,
Класичний приватний університет

50 РОКІВ У СОЦІОЛОГІЇ: ФРАГМЕНТИ ТВОРЧОЇ АВТОБІОГРАФІЇ

Цього року мені виповнюється 75 років, 50 років моєї професійної діяльності як соціолога, 20 із яких працюю у Класичному приватному університеті завідувачем кафедри соціології та соціальної роботи. Тобто декілька ювілеїв одразу, тож це є нагодою для деяких підсумків.

За ці роки видав монографію (ще три – у співавторстві), декілька навчальних посібників, близько сотні статей з різної проблематики. Був науковим керівником близько двох десятків кандидатських і науковим консультантом декількох докторських дисертацій.

Творча біографія відповідає на питання, як я прийшов у соціологію (довгий час не було у вишах підготовки до соціологічної професії, та й навчального предмета такого не було), про вчителів, які відкрили шлях у соціологію, про основні ідеї та проблематику досліджень. Ці замітки не є послідовним викладенням подій, а є радше фіксацією спливаючих у пам'яті окремих фрагментів життєвого шляху, розташованих відповідно до внутрішньої логіки асоціацій. У певному сенсі автобіографія відображає не тільки моє життя, а й особливості часу, у якому я жив.

Почну з навчання у виші, що було до того – це окрема історія. У Москві, в педінституті, де я навчався на історичному факультеті, був чудовий склад викладачів. Вони прищеплювали прагнення відчутти у кожній епосі «дух часу» за допомогою вивчення історії виключно з опорою на документи свого часу. Видатний медієвіст Михайло Барг ходив по аудиторії з напівзакритими очима і без кінця цитував середньовічні документи. Це було вражаюче і захоплююче. Таким же був і викладач з історії Росії XVII століття.

Розуміння духу часу не виражалася словами, воно розумілося внутрішньо, на рівні почуттів. Це комплекс їх чітко не диференційованих відчуттів, який формував ніби образ епохи як особистості зі своїм портретом, біографією, соціальними зв'язками.

Ще трохи про «дух» часу. Розумію, що цей термін старомодний, пафосний, зараз так не говорять, але це мова мого часу. Мої роздуми та творчі захоплення якраз і відповідають духу того часу, у якому я жив.

Піддавшись моді на парапсихологію на початку 60-х, я захопився цією паранаукою. Професор В. Петровський, котрий викладав у нас психологію (психологи його знають як автора кількох підручників і монографій), благодушно поставився до мого захоплення і навіть виділив свою лабораторію для моїх дослідів. Досліди виявилися невдалими, але, начитавшись у «Ленінці» (найбільшій російській бібліотеці) періодичних зарубіжних журналів з парапсихології, я написав статтю з цієї тематики і відправив її до журналу «Вопросы психологии». Незабаром я одержав листа, де заступник головного редактора Віктор Колбановський запропонував мені краще зайнятися справжньою справою, а не нісенітницею. Я послухався поради і більше парапсихологією не займався, вважаючи, що ця наука може принести більше шкоди, ніж користі. А далі казус. В аспірантурі із соціології моїм науковим керівником був Варлен Вікторович Колбановський, син того Колбановського, який мені лист писав. Ось так Колбановські вплинули на фрагменти моєї долі.

Опановувати «дух часу» також стимулювало мене читання Освальда Шпенглера. «Занепад Європи» я із захопленням прочитав ще на першому курсі. Вразили його ідеї пра-символів, які визначають весь комплекс духовного вираження епохи: математики, музики, живопису, форми арки та ін.

Прагнення досягнути «дух часу» мотивувало мене відвідувати багато років «Міжнародні московські кінофестивали» та переглядати за два тижні майже 100 фільмів зі всього світу: по 6–8 фільмів на день! Світ кіно занурював мене в сомнамбулічній транс, де я і осягав дух часу.

Читання самовидавної літератури, яку в Москві було неважко дістати, відкривало для мене іншу історію і культуру країни.

Для себе я сформулював концепт «паралельної культури», яка тасмно існувала поряд із державною. Це рок-пісня й авторська пісня, живопис на Великій Грузинській вулиці (там була розташована профспілка художників), самвидав, аматорський новаторський театр та ін. Ця культура слугувала духовним хлібом для багатьох, таких як я, покоління шестидесятників. Держава не допомагала, але й особливо не заважала існувати паралельній культурі.

Рухомий прагненням досягнути «дух часу», я поринув у світ вітчизняної рок-музики, точніше рок-пісні. Я записав тексти більше сотні пісень із альбомів найпопулярніших рок-груп.

Аналіз змісту й інтонацій вітчизняних рок-пісень дав мені багато для розуміння часу. Результати цих досліджень пізніше увійшли до розділу моєї докторської дисертації та монографії щодо соціокультурних трансформацій. Я публікував ці результати також у виданнях Московського інституту культурології, де дуже цікавилися субкультурами.

Співробітник інституту познайомив мене з видавцем самовидавного журналу з рок-руху С. Смірновим. Він допомагав мені потрапити на рок-фестивалі та концерти у Москві та Ленінграді. Так я переглянув і прослухав «наживо» майже всі найбільш популярні тогочасні групи.

«Дух часу» за однією музикою осягнути неможливо. Паралельно я прагнув вивчати суспільство, займаючись соціологією.

Моїм першим науковим консультантом за докторською дисертацією, яку я збирався захищати у Московському інституті культурології, була заступниця директора з науки Ельна Олександрівна Орлова, автор книг і підручників із соціальної та культурної антропології. Згадую її, тому що вона здійснила на мене величезний вплив. Від її знань і від того, як вони викладалися, я був просто у захваті. Воістину, мені пощастило з учителями, спочатку в педінституті, а потім і в Інститутах соціології та культурології.

У 1969 р після закінчення історичного факультету Московського державного педагогічного інституту ім. В.І. Леніна я повернувся у Запоріжжя і, не знайшовши місце вчителя історії, вступив до Інституту трансформаторобудування на відділ НОТ (наукової організації праці) на посаду інженера-соціолога. Пропрацював тут один, але дуже насичений рік, який визначив моє подальше професійне життя і тематику кандидатської дисертації. Відділу було доручено скласти модний тоді документ «План соціального розвитку заводу». Для складання плану соціального розвитку я проводив соціологічні дослідження на заводі «Запоріжтрансформатор».

Відтоді, тобто більше 50 років тому, і почалася моя професійна діяльність як соціолога.

Доти соціологією я не займався, тому засів за книги. Основною моєю підмогою була «Робоча книга соціолога», відмінний методичний посібник із методики соціологічних досліджень і обробки результатів дослідження.

Маючи доступ до статистики галузі електротехнічної промисловості, я зацікавився проблемою впливу технічного прогресу на структуру робочих кадрів. Критерієм рівня прогресу служив показник енерговитрат на одного працівника (така статистика була по галузі). Показником соціальної структури (точніше соціально-професійної структури) були дані статистики про структуру робочих кадрів залежно від технічної озброєності. Ці дані були по всіх заводах галузі.

Озброївшись методикою кореляційного аналізу, яка докладно викладена у «Робочій книзі соціолога», я став обчислювати (вручну!) коефіцієнти кореляції та вивчати кореляційні відносини між витратами електроенергії на одного робітника, кількістю працівників із різною технічною озброєністю і розміром прибутку. Вийшли вражаючі результати, які я виклав у статті для журналу «Математичні методи в економіці та соціології», що виходив у Новосибірську. Стаття була опублікована. Це була моя перша стаття.

Моя друга стаття була надрукована у московському журналі «Соціологічні дослідження». Вона була прийнята до публікації та ретельно відредагована Г.С. Батигінім, пізніше одним із провідних російських соціологів, який тоді був заступником редактора цього журналу. Цікаво, що для публікації провінційного автора не треба було ні протекції, ні рекомендації. (На знак подяки й у пам'ять про цю подію у 2017 р я підготував матеріал про Г.С. Батигіна в українську соціологічну енциклопедію).

Стаття була присвячена відносинам між філією та головним заводом виробничого об'єднання, але не це зацікавило журнал, а та методика, яка була застосована. Я використовував методику семантичного диференціала Ч. Озгуда, докладно описану в «Робочій книзі соціолога». Застосування цієї методики дало відмінні результати, котрі переконливо показали особливості відносин між головним заводом і філіями (коротко кажучи, головний завод ставився до філій значно краще, ніж філії до головного заводу).

Із 1970 р по 1972 рр. працював інженером-соціологом НДС (науково-дослідного сектору) при кафедрі філософії Запорізького машинобудівного інституту. Кафедра виконувала господарські роботи на підприємствах міста. Тематика соціологічних досліджень була пов'язана із планами соціального розвитку. Дослідження проводилися на Запоріжсталі, Дніпроспецсталі та інших металургійних заводах.

У дослідну групу входив і Іван Іванович Тимошенко, у майбутньому власник і ректор Українсько-фінського (пізніше Європейського) університету у Києві. Ця колоритна особистість увійде в історію приватних вишів України, оскільки йому вдалося організувати цілу освітню імперію, яка об'єднувала десятки філій по всій Україні.

У 1972 р я вступив до очної аспірантури Інституту соціологічних досліджень у Москві та пробув там до 1975 р. У 1976 р захистив у Москві дисертацію й отримав ступінь кандидата філософських наук за спеціальністю «Прикладна соціологія». Тоді наукових ступенів окремо із соціології не було. Під час навчання брав участь у низці прикладних соціологічних досліджень, зокрема у вивченні впливу автоматизації праці на структуру робочих кадрів, яке проводилося на Волзькому автомобільному заводі у м. Тольятті. У мене залишилися хороші враження від методики дослідження і від роботи самого заводу. Тепер розумію, що індустріальний туризм, який зараз почав розвиватися, – дуже корисна і цікава справа. Під час досліджень я відвідував безліч заводів. Спостерігати технологічний процес було дуже захоплююче.

У соціологічній аспірантурі я відвідував семінари Б. Грушина (автора найкращої книги про громадську думку «Думки про світ і світ думок»). Їздив до Ленінграда у лабораторію В.А. Ядова, де ознайомився з десятком методів вивчення ціннісних орієнтацій. Із проблемами соціальної екології я ознайомився у ленінградській лабораторії одного з інститутів, якою керував чудовий соціолог О.І. Шкаратан.

По відмінні експрес-методики вивчення соціально-психологічного клімату я також спеціально їздив до Ленінграда. Окремі лекції в аспірантурі читав В. Шляпентох (пізніше відомий американський соціолог, радник президента). Він запам'ятався мені швидше як особистість: веселий, рудий, енергійний, багато жартував. Ще до аспірантури я читав його книгу «Соціологія для всіх».

В.А. Ядов та А.Г. Здравомислов (перші вітчизняні відомі соціологи, котрі пройшли підготовку в Америці та випустили за результатами соціологічних досліджень книгу «Человек и его работа») тоді працювали у Ленінграді та приїжджали до Москви з невеликими циклами лекцій. Після однієї з лекцій я попросив у А.Г. Здравомислова на кілька днів книгу Ч. Рейча «Зеленеющая Америка», яка справила на мене велике враження саме здатністю вловлювати дух часу за допомогою соціологічного спостереження.

Після аспірантури, у 1976 р. я вступив до Запорізької державної інженерної академії (тоді ЗІІ – Запорізького індустріального інституту), а зараз інженерного інституту Запорізького державного університету), де пропрацював 25 років, постійно займаючись соціологічними дослідженнями на найрізноманітнішу тематику. У 70–80-ті рр. завідувачем кафедри філософії (пізніше філософії та наукового комунізму) був Олександр Миколайович Семашко, соціолог, у колі інтересів якого була соціологія мистецтва. Пізніше він поїхав до Києва і з цієї тематики написав кілька книг і підручників, захистив докторську дисертацію.

При кафедрі була соціологічна лабораторія. Замовлень на соціологічні дослідження було так багато, що соціологічна лабораторія при кафедрі складалася із трьох штатних співробітників і двох викладачів кафедри. Штатним співробітником кафедри був талановитий вчений, кандидат історичних наук Володимир Ханін. Пізніше він виїхав на стажування до Англії, маючи відрядження від інженерної академії. Після стажування він не повернувся до Запоріжжя, а поїхав на запрошення в один із ізраїльських університетів, де працював професором політології та курував український напрямок. В Ізраїлі він став досить відомим політологом, радником одного з міністрів.

Соціологічна лабораторія ЗІІ отримувала замовлення і з інших міст. Так, ми їздили до Новосибірська для проведення соціологічних досліджень із проблеми соціальних аспектів переходу військових підприємств на цивільні. (Це було замовлення запорізького відділення структури Кургіняна, відомого російського режисера та політехнолога, з яким В. Ханін якимось чином був знайомий).

Бум соціологічних досліджень припадав на кінець 80-х. Популярність соціології у суспільстві була дуже високою.

Цікава деталь. Викладаючи «науковий комунізм» і соціологію в Університеті марксизму-ленінізму, я не був членом партії. На пропозицію вступити до партії я відмовлявся. Це не завадило мені отримати звання доцента по кафедрі філософії та наукового комунізму, тож членство у партії зовсім не було вирішальною умовою для кар'єри.

Після 1991 р., коли Україна здобула незалежність, замовлення на соціологічні дослідження припинилися.

У ЗП я викладав філософію і науковий комунізм. Цей факт потребує коментаря. «Науковий комунізм» у московському педінституті читав колишній дипломат, котрий багато років прожив у Франції. Він викладав цю дисципліну з опорою на європейське розуміння соціалізму: гуманістичного та демократичного. Фактично його курс був соціологією, теорією і практикою сучасного суспільства, з аналізом різних соціальних його аспектів і проблем. Ось чому я погодився в інженерній академії читати «науковий комунізм» і викладав його так, як викладач у педінституті. Коли «науковий комунізм» скасували і запровадили соціологію, мені фактично не треба було перебудовуватися, я читав практично те саме: соціальну структуру суспільства, проблеми сім'ї, відносини поколінь, ціннісні орієнтації, мотивацію до праці та ін. До речі, я зустрічав ще кілька разів викладачів, які викладали науковий комунізм як соціологію. Це були викладачі в Інститутах підвищення кваліфікації у Києві, Ростові-на-Дону і Свердловську.

В інженерній академії я також читав курс «Естетики». Я побудував його як історію мистецтва, переважно живопису. На кожній лекції я показував слайди та пояснював сутність того чи іншого напрямку в живописі від Епохи Відродження до сюрреалізму, Далі, Пікассо, Кандинського та інших художників. Живопис багато давав для розуміння «духу часу», і своїми міркуваннями я ділився зі студентами на лекціях з естетики.

Серед студентів були музиканти, котрі грали рок-музику. Вони склали кістяк запорізького рок-клубу, у створенні якого я брав активну участь, будучи заступником його голови. Проіснував клуб недовго. Було організовано всього два фестивалі, які особисто на мене справили величезне враження. Пам'ятаю, будучи членом журі, я запросив очолити журі відомого акордеоніста Яна Табачника. На подив, він дуже толерантно поставився до рок-музики й адекватно судив про неї.

У 1999 р. я захистив докторську дисертацію в Інституті соціології Академії наук України на тему: «Соціокультурна трансформація в сучасній Україні».

Фактично моя докторська дисертація складалася із двох великих частин, що представляють сферу моїх інтересів: соціології музики та проблематики соціальної структури, соціальних відносин. До речі, коли дисертація була готова, я був у скруті: як об'єднати ці дві частини і назвати всю роботу? Вихід зі становища підказав мені науковий консультант Ручка Анатолій Олександрович. Він запропонував прочитати його статтю про соціальну трансформацію суспільства. Так був знайдений потрібний концепт: «соціокультурна трансформація суспільства», який об'єднує найрізноманітнішу тематику моїх досліджень: модернізацію суспільства, ставлення поколінь, соціологію релігії, національні відносини, соціальну структуру і музику.

В аспірантурі я був прикріплений до відділу соціальної структури, тому придбав смак до цієї тематики. Тоді вивчення соціальної структури було «модним» напрямом досліджень. Однією із причин цієї моди було те, що директором Інституту соціологічних досліджень був фахівець із соціальної структури, і він всіляко стимулював цю тематику. У мене виробилося власне розуміння соціальної структури. Я розумію її як сукупність груп, відносини між якими визначають істотні соціальні проблеми. На підставі цієї тези запропонував ситуативний підхід до соціальної структури. Суть його полягає у тому, що у кожній істотній соціальній ситуації або проблеми відбувається флуктуація соціальної структури: виділяються і конституюються соціальні групи, значимі у вирішенні певної проблеми, у функціонуванні певної ситуації, у виникненні конфлікту. Таке розуміння вело до виділення соціокультурних груп. Соціокультурна трансформація супроводжується зміною конфігурації соціальної структури.

Хоча «дух часу» не виражається вербально, все ж хочеться підібрати якісь слова. Мені здається, що для тих років дух часу може бути виражений словом «пошук». Всі, у всьому і різними методами шукали нові смисли, ідеї, сфери реальності. Несамовитий пошук нового охоплював всі сфери життя, види мистецтва та діяльності.

Не можу погодитися з думкою В. Шляпентоха, що перебудова була верхівковим проектом, а народ зовсім не відчував потреби в ній.

Функціонування потужної паралельної культури, носієм якої була значна частина суспільства і яка несла в собі заряд пошуку нового, прагнення до змін, було тоді одним із вагомих факторів істотних соціальних трансформацій. Паралельна культура була частиною паралельної, не комуністичної ідеології, якої дотримувалися багато людей або, принаймні, скептично сприймали ідеї комунізму.

За своє соціологічне життя я проводив за своєю ініціативою безліч теоретичних і емпіричних досліджень за різною тематикою. Мене цікавило все, що відбувалося у суспільстві. Наведу кілька прикладів.

Так, цикл статей було присвячено особливостям сучасного українського суспільства. Воно розглядалося як суспільство-сателіт, прикріплене до більш розвинених суспільств; як вірусне; як комбіноване (традиційне, модерне і постмодерне); як суспільство, котрому властивий традиціоналістський відступ; як суспільство, якому властива віртуальна політика; як суспільство, де підробка поширена як соціокультурне явище та ін. Свої уявлення про українське суспільство я виклав також у навчальному посібнику «Сучасне українське суспільство».

Був період, коли мене цікавив постмодернізм у соціології. Опублікував із цієї теми кілька статей, наприклад, «Свято методології: постмодерністські гри в нові смисли», «Соціологія як естетика», «Десять парадоксів соціальної трансформації», «Риси суспільства другого модерну» та ін.

Останнім часом були опубліковані статті про війну на Донбасі: «Поєднання світ-системного аналізу та цивілізаційного підходу щодо військового конфлікту в Україні», «Морально-психологічні аспекти війни на Донбасі», «Примушення до ідентичності як технологія гібридної війни», «Мем “бендеровець” як вірус ментальної епідемії на Донбасі» та ін.

У своєму дослідженні про ставлення людей до смертної кари я показав, що до 80% громадян виступають за збереження смертної кари. Аргументи противників страти для більшості опитаних значно слабші, ніж аргументи на користь страти. Проти смертної страти найпереконливіший аргумент – це «судові помилки у разі смертного вироку не можуть бути виправлені». Моральний аргумент, що «смертна кара нелюдська з погляду моральних і релігійних принципів» переконує тільки близько 30% опитаних. На користь смертної страти найсильнішим аргументом є той, що «кара служить захисту суспільства від найбільш небезпечних і невинуватих злочинців». Досить сильним аргументом є те, що «це більш дешевий для суспільства спосіб покарання за важкі злочини, ніж тривалий термін ув'язнення».

У невеликому дослідженні, присвяченому сприйняттю жіночої краси, я емпірично дійшов висновку про те, що ймовірність того, що жінка сприймається як розумна, вища, коли її вважають красивою. Це спростовувало поширене переконання, що красива жінка зазвичай дурна.

Вивчаючи рок-пісні, виявив, що пісень про кохання було надзвичайно мало, основна частина пісень присвячена соціальній, сенсожиттєвій проблематиці. Найчастіше пісні були іронічними або трагічними, жорсткими, рефлексивними.

У національній проблематиці мене цікавили біетнори, люди зі змішаним національним походженням. Емпірично з'ясувалася цікава деталь. Біетнор, коли був змушений назвати свою національність, вибирав її за такою статистичною закономірністю. Відсоток вибору національності біетнором залежав від відсотка українців серед жителів міста. Так, на заході України, де частка українців становила 80%, із респондентів-біетнорів також 80% називали себе українцями. На сході, де відсоток українців становив 60%, із біетнорів також 60% називали себе українцями. Тоді для більшості респондентів моїх досліджень мова не була істотним фактором національної ідентифікації. Головними вважалися спільність історії, культури та місця народження.

У моїх дослідженнях релігійності молоді виявилось, що тоді приблизно у рівних частках по 30% респонденти вважали себе релігійними, нерелігійними та такими, що сумніваються. Цікавила мене також сакралізація повсякденного життя, чому я присвятив одну зі статей.

У статтях із соціології тіла розглядалася соціальність тіла у декількох аспектах: у соціально-філософському аспекті; як соціалізоване тіло; соціальність тіла як речі; як тексту; як одне із тіл в езотериці

поряд із фізичним, ментальним, кармічним; тіло як сакральний об'єкт і символ; тіло як еротичний і естетичний об'єкт.

Під час вивчення взаємовідносин поколінь виявилось, що почуття страху більше притаманне старшому поколінню, а прагнення до свободи – молодшому. У молодших занижена самооцінка. Вони вважають старше покоління кращим, ніж молодше.

Деякі ідеї «дарую» своїм учням для більш детального дослідження. Наприклад, схема інституційного підходу до розгляду такого важливого для людини морально-естетичного почуття, як любов. Основна її соціальна функція – формування спорідненості. Соціальні ролі – закохани. Основна поведінкова соціальна норма – турбота. У соціальних відносинах очікується нееквівалентний обмін. Організаційна складова частина – зустрічі, побачення, шлюб.

Сподіваюся, що моя творча біографія ще не завершена, і мене чекають нові творчі захоплення і нові проблеми, які мені цікаво буде осягати.